

ЕКОНОМІКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І АПК

УДК 338.436:334:330.111.66

КООПЕРАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОГЛИБЛЕННЯ МІЖГАЛУЗЕВИХ ЗВ'ЯЗКІВ В АПК

COOPERATION AS AN INSTRUMENT FOR DEVELOPMENT OF INTERBRANCH RELATIONS IN AIC

Амосов О.Ю.

доктор економічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри економічної теорії та фінансів,
Харківський регіональний інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

Гавкалова Н.Л.

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри державного управління,
публічного адміністрування та регіональної економіки,
Харківський національний економічного університету ім. С. Кузнеця

Досліджено вітчизняні та закордонні тенденції розвитку агропромислового комплексу, який є пріоритетною галуззю української економіки. Проведено аналіз Комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр. Встановлено, що сільське господарство – найменш тінізований сектор вітчизняної економіки. Виокремлено рівень виробничої та обслуговуючої кооперації у сільськогосподарській сфері. Запропоновано посилення спеціалізації сільськогосподарського виробництва та розвиток кооперації як інструменту поглиблення міжгалузевих зв'язків.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, сільське господарство, кооперація, міжгалузеві зв'язки, рівень технічного оснащення, спеціалізація сільськогосподарського виробництва.

Исследованы отечественные и зарубежные тенденции развития агропромышленного комплекса, который является приоритетной отраслью украинской экономики. Проведен анализ Комплексной стратегии развития сельского хозяйства и сельских территорий на 2015-2020 гг. Установлено, что сельское хозяйство – наименее тенизованный сектор отечественной экономики. Выделено уровень производственной и обслуживающей кооперации в сельскохозяйственной сфере. Предложено усиление специализации сельскохозяйственного производства и развитие кооперации как инструмента углубления межотраслевых связей.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, сельское хозяйство, кооперация, межотраслевые связи, уровень технического оснащения, специализация сельскохозяйственного производства.

Investigated are the domestic and foreign trends of the agro-industrial complex development, which is a priority branch of the Ukrainian economy. Carried out is the analysis of the Integrated Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas for 2015-2020. Installed that agriculture is the least shadow sector of the Ukrainian economy. Specific attention is paid to the level of production and service cooperation in the agricultural sector. Offered is the deepening of the specialization of agricultural production and the development of cooperation as an instrument for deepening of inter-branch relations.

Keywords: agro-industrial complex, agriculture, cooperation, inter-branch relations, level of technical equipment, specialization of agricultural production.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс – це сукупність взаємозв'язаних галузей і підгалузей промисловості, які поєднані між собою міжгалузевими зв'язками. Попри

намагання держави за останні 25 років підтримати аграрних товаровиробників, ефективність сільськогосподарського виробництва не тільки залишається невисокою, але й знижується у

зв'язку з відсутність процесу оновлення матеріально технічної бази, запровадження інновацій, використання нових технологій та дотримання екологічних норм обробитку ґрунту – головного не відтворюваного ресурсу існування сільського господарства. Така ситуація вимагає зміщення пріоритетів державного регулювання міжгалузевих відносин на користь створення самодостатнього конкурентоспроможного інноваційного АПК. Досвід економічно розвинених країн світу свідчить, що налагодження системи міжгалузевих зв'язків, сприяє підвищенню ефективності функціонування усіх галузей агропромислового комплексу.

Ще одним викликом для підприємств агропромислового комплексу став доступ України до європейських ринків товарів та послуг. Відкриті ринкові відносини вимагають від підприємств АПК швидкої адаптації до нових умов економічної діяльності. Для підприємств, які представляють вітчизняний АПК змінюються як саме ринкове середовище, так і правила ведення бізнесу. З'являється необхідність забезпечення ефективної діяльності в умовах глобального бізнесового середовища. Економічна діяльність у такому середовищі пов'язана зі значною конкуренцією, суттєвою динамікою ринкових змін та інтенсивною модифікацією ринків товарів і послуг. Ефективне ведення агровиробництва в умовах зростаючої конкуренції на світовому ринку можливо лише при переході на кооперативну співпрацю та створення ефективних міжгалузевих зв'язків, які сприятимуть укріпленню комплексів підприємств різних галузей економіки. Саме завдяки кооперації – вітчизняні товаровиробники зможуть забезпечити економічний розвиток АПК.

Проте, з огляду на сучасні умови, розвиток господарської діяльності підприємств АПК та організацій споживчої кооперації здійснюється під впливом негативної дії макроекономічних (глобалізація економіки, наслідки фінансово-економічної кризи, невизначеність орієнтирів економічного розвитку, посилення конкуренції на споживчому ринку, експансія імпорتنих товарів та торговельних мереж, зниження добробуту та платоспроможного попиту населення тощо) та мікроекономічних (переважання адміністративних методів управління, інертність кадрів, неналежна увага кооперативних підприємств та організацій до розвитку заготівель та виробництва, недостатня активність у пошуку та освоєнні нових ринків збуту продукції, нестача обігових коштів, відсутність гнучкої системи цін та виваженої асортиментної політики та ін.) чинників.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивченню проблем створення та розвитку сільськогосподарських кооперативів присвячено наукові праці Клочан В.П., Зіновчука В.В., Молдован Л.В., Моссяковський В.Б. Питанням розвитку агропромислового комплексу присвя-

чені роботи багатьох вчених-економістів, чільне місце серед них посідають праці: Красноручького О.О., Месель-Веселяка В.Я., Рутицької В., Крюкової І.О. та ін. Проте слід визначити, що деякі пов'язані з ними питання поки що залишаються не до кінця вивченими й належним чином вирішеними.

Виклад основного матеріалу. Головною ланкою АПК є сільське господарство, яке охоплює рослинництво і тваринництво та створює сировинну базу для переробної промисловості. Другою ланкою є обслуговуючі галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговують АПК. Третьою ланкою АПК є галузі, що займаються зберіганням, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції, вони включають підприємства легкої та харчової промисловостей, сховища, транспортні засоби, торгівлю [1]. Агропромисловий комплекс є пріоритетною галуззю української економіки і у найближчий період стратегія виходу на ринок ЄС має суттєве значення для його перспективного розвитку, адже ЄС є величезним ринком збуту. При цьому інтеграція в такий ринок має як переваги, так і недоліки. Одним з найскладніших, в даному контексті, питань є адаптація вітчизняного сектора економіки до умов та вимог Європейського союзу [2].

Сільське господарство – найменш тінізований сектор української економіки. У 2015 р. рівень тінізації сільського господарства України склав 10% від валової продукції галузі. Це є найнижчим показником серед усіх галузей економіки. Для порівняння, за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі, рівень тіньової економіки у добувній промисловості сягає 52%, у переробній – 46%, торгівлі – 41% [3]. Найнижчий рівень господарської діяльності, що знаходиться поза державним обліком у сільському господарстві, в першу чергу, є наслідком дії спрощеної системи оподаткування та спеціального режиму сплати ПДВ для сільгосп-підприємств, дія яких не створює сприятливих умов для корупції та робить «перехід у тінь» в агросекторі не таким привабливим як у інших галузях, де підприємства в умовах сильного податкового навантаження і заради збереження конкурентоспроможності часто змушені використовувати «тіньові схеми» [4]. Також зниженню тінізації агросектору у 2014 р. сприяли заборона перевірок малого та середнього бізнесу, ліквідація Державної інспекції сільського господарства, Державної інспекції з контролю за цінами і реформуванням Державної ветеринарної та фітосанітарної служби. Сільськогосподарські виробники неодноразово заявляли, що у разі переведення на загальну систему оподаткування вони будуть вимушені «перейти у тінь». В умовах кризи, що склалась в Україні, сільське господарство набуває особливого значення, оскільки воно має здатність до самовідтворення ресурсів і виробництва в цілому, що може стати

ключовим елементом стабілізації галузі та національної економіки в цілому [5]. Розвиток сільського господарства України в сучасних умовах має ряд проблем і недоліків та, на жаль, не відповідає рівню організації виробництва в провідних країнах світу. Уперше з 2012 р. агросектор показав зниження обсягів валового виробництва. За даними [6], аграрне ВВП 2015 р. становило 239,4 млрд. грн, що менше, ніж у 2014 р. на 5% або 12,1 млрд. грн. Скорочення у рослинництві склало 5%, у тваринництві – 4%. Падіння обсягів виробництва у рослинництві відбулось через зменшення урожаю зерна та падіння світових цін на зернові та олійні. Для тваринників критичним стало зменшення споживання на внутрішньому ринку через девальвацію та низькі обсяги експорту після втрати основних зовнішніх ринків збуту. Розвиток АПК потребує постійного поліпшення організаційно-економічного забезпечення, що зумовлюється сукупністю довгострокових економічних, політичних, соціальних, екологічних цілей. Лише постійно удосконалюючи механізм організаційно-економічного забезпечення розвитку галузі, керуючись перспективами на майбутнє, можна досягти поставлених цілей щодо національної продовольчої безпеки, формування сучасного та необхідного ринку сировини для промисловості, підвищити експортний потенціал, необхідних умов для життєдіяльності сільського соціуму.

Ефективний збут сільськогосподарської продукції на сьогодні є найбільш проблемним сегментом у діяльності агропромислового комплексу. Особливо проблемним питанням є організація збуту молока, м'яса та плодоовочевої продукції, яка виробляється малими фермерськими та особистими селянськими господарствами. Саме участь в міжнародній торгівлі дозволить підприємствам АПК України вийти на новий рівень свого розвитку. Проблема експортної діяльності вітчизняних підприємств розглядається в контексті зовнішньоекономічної інтеграції, як найважливіша умова входження галузі у світову господарську систему.

На сьогодні завершився черговий етап формування Комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр., який містить наступні пункти:

1. Наближення законодавства України в агропромисловому комплексі до законодавства ЄС.
2. Деретуляція в агропромисловому комплексі.
3. Фактори виробництва в агропромисловому комплексі.
4. Розвиток аграрної політики в сфері науки, освіти та інновацій.
5. Управління виробництвом і ринком АПК.
6. Державна підтримка та оподаткування у сфері сільського господарства.
7. Розвиток сільських територій.
8. Управління ресурсами в сільському господарстві. Заявлені цілі досить амбітні, а отже,

потребують тісної співпраці державного, громадського секторів та бізнесу [7].

Виникає необхідність застосування таких форм і механізмів, які б відповідали новим економічним умовам і мали ймовірну перспективу. Однією з таких форм є поглиблення спеціалізації сільського виробництва і розвиток його кооперації. В сільському господарстві спеціалізація об'єктивно породжує відокремлення і диференціацію галузей, веде до активізації внутрішньогалузевого і міжгалузевого товарообміну, сприяє прискоренню застосування досягнень НТП, що забезпечує підвищення продуктивності праці, забезпечує безперервність і повторення відтворювального процесу в більш широких масштабах. У цьому полягає її найважливіша роль у функціональній структурі АПК. Споживча кооперація, поряд з іншими сферами обігу, насамперед повинна забезпечити кінцеву стадію циклу, тобто реалізацію кінцевого продукту.

Споживча кооперація і АПК органічно взаємозв'язані єдиним відтворювальним процесом і перебувають у різнобічній залежності одне від одного. Тому місце споживчої кооперації у системі економічних відносин значною мірою визначається тією роллю, яку вона відіграє в розвитку і функціонуванні АПК.

У зв'язку зі здійсненим в останні 20 років в Україні реформуванням сільськогосподарських підприємств значну частину останніх було розформовано, в результаті чого відбулося зростання їх кількості та відповідне зменшення розмірів більшості з них. Зокрема, у 2015 р. на частку аграрних підприємств площею до 50 га сільськогосподарських угідь припадало більше половини загальної кількості сільськогосподарських підприємств. Скоротилася й кількість середніх за своїм розміром підприємств. Все це свідчить про зменшення розмірів аграрних формувань. Інформацію про розподіл сільськогосподарських підприємств за формами їх господарювання наведено в табл. 1 [8].

Наведені дані показують, що за 2012-2015 рр. відбулося зменшення загальної кількості сільськогосподарських підприємств, яке простежується по всіх формах господарювання. При цьому скорочення кількості підприємств спостерігалось по виробничих кооперативах відбулося на 252 од. Позитивним є лише те, що державні господарства та група підприємств інших форм господарювання за 2014-2015 рр. зросла відповідно на 13 і 200 од.

Враховуючи існуючі проблеми у розвитку сільськогосподарських підприємств нашої країни частка кооперативних форм господарювання у загальній кількості діючих сільськогосподарських підприємств становить лише 1,15%. З метою поліпшення стану справ у доцільно активізувати їх діяльність нині та створювати нові кооперативні структури. Доцільність розвитку кооперації підтверджується досвідом розвинутих країн світу, де вона одержала досить

Таблиця 1

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційними формами суб'єктів економіки (на 1 листопада), од.

Підприємства	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Усього	56056	55630	52543	51926
Господарські товариства	8235	8245	7750	7721
Приватні підприємства	4220	4095	3772	3627
Виробничі кооперативи	848	809	674	596
Фермерські господарств	40676	40752	39428	38850
Державні підприємства	296	269	228	241
Підприємства інших форм господарювання	1781	1460	691	891

Джерело: розраховано за даними статистичного збірника «Україна в цифрах 2015» [8]

велике поширення. Зокрема, у скандинавських країнах, Данії, Нідерландах, Японії усі фермери охоплені кооперуванням. У ФРН кооперативи переробляють і реалізують близько 80 % молока 30 – м'яса, 55 – зерна та 42% овочів [9].

Вцілому Європейські країни через кооперативні формування в аграрному секторі реалізують понад 60% усієї виробленої фермерами продукції, а скандинавські – більше 80%, кооперативи Китаю і Японії реалізують понад 90% сільськогосподарських товарів; фермери США переробляють 80% усього молока на кооперативних заводах; при чому у США і Канаді функціонують сільські кооперативи по інтернет-зв'язку [10].

Як доводить світова практика, основними перевагами створюваних фермерами кооперативів є: поява можливостей спільного інвестиційного кредитування розвитку виробництва та одержання фінансової допомоги й пільгових кредитів; одержання за рахунок переваг щодо закупівлі сировини та реалізації готової продукції додаткових прибутків і рівномірний їх розподіл між учасниками кооперативу; звільнення окремих кооперативів від податків, або зниження податкової ставки; надання кооперативам права залучення до роботи в їх керуючі органи найманих працівників. Перелічені переваги стосуються насамперед обслуговуючих кооперативів.

Формування і функціонування сільськогосподарських виробничих кооперативів у процесі аграрної реформи дає змогу зберегти цілісність матеріальної ресурсної бази, дотримуватися існуючих систем сівозмін та організаційних форм внутрішньогосподарського виробництва сільськогосподарських підприємств. Важливо підкреслити, що на нинішньому етапі розвитку ринкових відносин у ряді галузей немає альтернативи здійснення розвитку аграрного виробництва без виробничої кооперації, яка дає змогу водночас і поглибленню агропромислової інтеграції в АПК і підсиленню міжгалузевих зв'язків.

За відсутності розвинутої ринкової інфраструктури переробні й обслуговуючі підприємства, також комерційні структури в більшості випадків використовують своє монопольне

положення на ринку. Так, трейдери встановлюють ціну на сировину; збільшують ціни на засоби виробництва, добрива та пальне; здійснення розрахунків з сільськими товаровиробниками за товар затримується на тривалий термін. Враховуючи вищезазначені умови, сільськогосподарські підприємства вимушені будувати власні переробні цехи, міні-заводи, млини, пекарні та самостійно реалізовувати свою продукцію споживачам через мережу власних магазинів. Проте будівництво невеликих переробних цехів вимагає значних капітальних вкладень, а неможливість достатньої глибокої переробки призводить до втрат сировини. В той же час переробні підприємства втрачають свої сировинні зони і не мають можливості повністю завантажувати виробничі потужності, що веде до здорожчання переробки сировини та зростання ціни на кінцеву продукцію.

Кооперація та інтеграція в аграрному секторі економіки створюють перевагу таких форм господарювання перед іншими за рахунок:

- акумуляції трудових, фінансових та інших ресурсів;
- скорочення часу виробничого процесу;
- економії на масштабі;
- синергетичний ефект;
- можливість доступу до нових знань (технологія, техніка, організація виробництва, управління, маркетинг тощо);
- більш широкого розповсюдження знань та інформації;
- оптимізації інформаційних потоків;
- більших можливостей для соціального розвитку регіону;
- створення нових робочих місць;
- збільшення надходжень до місцевого бюджету;
- створення кращих умов для поєднання особистої зацікавленості їх членів з інтересами всіх учасників процесу виробництва;
- захисту членів об'єднання від монополістичних проявів постачальників, збутових, банківських та інших структур. Кооперація та інтеграція — це такий організаційний механізм, який може забезпечити підтримку паритету й еквівалентності обміну між підприємствами АПК по

всьому технологічному ланцюжку від поля до споживача.

Розвиток інтеграції та кооперації сприятиме стабілізації економіки її учасників, збільшенню оборотності обігових коштів, розширенню фінансування інвестиційних проектів, посиленню міжгалузевих зв'язків, динамічному розвитку виробництва та підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції. Необхідність в організації нових інтеграційних формувань виходить з об'єктивних передумов, серед яких слід виділити:

- багатогалузевий характер виробництва в структурах системи;
- відсутність у окремого підприємства можливостей створення конкурентоздатного виробництва, що забезпечує впровадження інтенсивних технологій щодо виробництва певних видів продукції;
- наявність необхідного обсягу предметів праці для ефективного функціонування даної форми господарювання.

Отже, створення інтегрованого формування (об'єднання) можливе за наступних умов:

- територіальна близькість виробництва та переробки;
- зацікавленість з боку потенційних учасників (ініціатива знизу);
- наявність компетентного лідера, здатного поєднати одноподумців й очолити формування (об'єднання);
- підтримка з боку адміністративних органів.

Щодо наведених міркувань, доцільно виокремити такі пріоритетні (стратегічні) цілі формування інтегрованих систем споживчої кооперації як:

1) забезпечення розширеного відтворення ресурсного потенціалу за рахунок інвестицій у перспективні напрями економічної діяльності (із значною доданою вартістю та стабільно високим попитом на товари (послуги) кінцевого споживання) та високої їх ефективності на основі синергетичного ефекту та економії на масштабах діяльності;

2) збільшення обсягів фінансово-господарської діяльності та покращення ринкових позицій (включно з витісненням імпоротної продукції нижчої якості) через покращення якості продукції, оптимізацію витрат та цінової політики внаслідок забезпечення системного управління всіма етапами технологічного процесу від заготівлі продукції АПК до продажу товарів кінцевому споживачеві, а також використання задля цього можливостей (включно з ресурсозаміщенням, поширенням інформаційного, науково-методичного забезпечення, тощо) потужної системи споживчої кооперації, поширеної в більшості регіонів країни;

3) покращення параметрів як життєздатності, так і економічної безпеки окремих суб'єктів та системи споживчої кооперації загалом як наслідок кращого доступу до ресурсів та ринків,

диверсифікації діяльності та створення належних передумов для розвитку;

4) підвищення рівня якості життя населення та забезпечення покращення характеристик соціально-економічного розвитку сільських поселень, районних центрів, малих міст та прилеглих до них територій.

Визначені пріоритети необхідно враховувати як при прийнятті рішення про створення інтегрованої системи, так і при формуванні стратегічних альтернатив її розвитку.

Висновки. Вивчення сучасного стану розвитку АПК України і, зокрема, ролі спеціалізації та кооперації сільськогосподарського виробництва у поглибленні агропромислової інтеграції в системі міжгалузевого обміну в АПК, як важливого фактора забезпечення життєдіяльності сільського господарства, його конкурентоздатності на внутрішньому і зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки країни, створення умов для комплексного розвитку сільських територій дає змогу констатувати наступне. Основою для підвищення ефективності виробництва в АПК і доходів сільського господарства є підвищення технологічного рівня аграрного виробництва, залучення і використання ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій на основі поглиблення спеціалізації, кооперування та агропромислової інтеграції у рамках АПК. Наукові дослідження доводять, що переробка і реалізація продукції напряму пов'язана з необхідністю оптимізації продуктових підкомплексів АПК за рахунок поглиблення кооперації та інтеграції між виробниками, переробниками продукції, поліпшення взаємозалежності та взаємозв'язків між ними, а також на здешевлення реконструкції переробних підприємств, стимулювання розвитку саморегулювання та самозабезпеченості в регіонах. Державна політика розвитку АПК повинна підтримувати технологічне переоснащення переробної промисловості з використанням спрощених процесів по використанню імпортованих обладнання. Для успішної діяльності АПК, поглиблення агропромислової інтеграції в системі міжгалузевого обміну АПК також необхідно більш активне формування і функціонування внутрішнього аграрного ринку та його інфраструктури, створення ефективної мережі просування сільськогосподарської продукції від виробника до споживача, що повинно забезпечити паритетність економічних інтересів виробників, переробників і споживачів. Розвиток ринку сільськогосподарської продукції та продовольства повинен визначатися рівнем дохідності сільськогосподарського виробництва, тому що це важливий фактор підвищення його конкурентоздатності в сучасних умовах. Необхідно також більш активно формувати інфраструктуру цього ринку, розвивати міжрегіональні зв'язки і поліпшувати організаційні структури у сфері просування продукції від виробника

до споживача, використовувати зовнішньоекономічні фактори – захищеність вітчизняного товаровиробника від недобросовісної конкуренції імпортерів, а також платоспроможний попит населення. Все це дасть можливість отримати якісні зміни у формах і механізмах агропромислової інтеграції, у багатьох процесах життєдіяльності АПК на сучасному етапі його розвитку.

Формування обґрунтованих та економічно справедливих міжгалузевих відносин в аграрній сфері є визначальною передумовою роз-

витку ринкової економіки. Наше дослідження свідчить, що перспективним напрямом удосконалення формування міжгалузевих економічних відносин є створення оптимальної моделі, яка поєднує систему економіки та агропромислового комплексу. Формування нових агропромислових об'єднань на основі міжгалузевої інтеграції дасть можливість суттєво підвищити економічну ефективність як аграрного виробництва в цілому, так і всіх взаємопов'язаних галузей агропромислової сфери.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Крюкова І. О. Фінансова архітектура інноваційного розвитку підприємства АПК / І. О. Крюкова // Соціально-економічний розвиток України в умовах трансформаційних змін: виклики, тенденції, перспективи : колективна монографія. – Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2013. – С. 43–52.
2. Крюкова І. О. Стратегія інноваційного розвитку пріоритетних галузей аграрного виробництва / І. О. Крюкова, В. О. Непочатенко // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 4 (9). – С. 133–142.
3. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
4. Красноручький О. О. Проблеми реалізації сучасної доктрини розвитку агропромислового комплексу / О. О. Красноручький // Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доповідей Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених. – Тернопіль: Екон. думка, 2009. – Ч. 1. – С. 225–226.
5. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3–18.
6. Державного комітета статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Український АПК: 5 років «європейських» реформ / Владислава Рутицька. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/05/22/7034011/>
8. Україна в цифрах 2015. Статистичний збірник // Державна служба статистики України. Київ, 2016 – 239 с.
9. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посіб. / [В.В. Зіновчук, Л.В. Молдован, В.Б. Моссаковський та ін]; за ред. В.В. Зіновчука. – К. : Вища освіта, 2001. – 464 с.
10. Клочан В.П. Споживчу кооперацію треба відроджувати / В.П. Клочан, Н.І. Костаневич // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2011. – №4. – Т.1. – С. 10–14.